

УДК 371.214.46

**РЕГІОНАЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ
«ПРАВОСЛАВНА КУЛЬТУРА СЛОБОЖАНЩИНИ»
В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ
ТА ПРАКТИЧНІ СКЛАДОВІ РОБОТИ**

Татаринов М.В.

*Комунальний вищий навчальний заклад
«Харківська академія неперервної освіти»*

**РЕГІОНАЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ «ПРАВОСЛАВНА
КУЛЬТУРА СЛОБОЖАНЩИНИ» В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: НАУКОВО-
МЕТОДИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ СКЛАДОВІ РОБОТИ**

Татаринов М.В.

У статті розкриваються етапи роботи над створенням у Харківській області безперервної системи впровадження у загальноосвітніх навчальних закладах регіонального курсу духовно-морального спрямування «Православна культура Слобожанщини». Аналізуються пріоритетні напрями науково-методичної та організаційно-змістової роботи навчального закладу післядипломної педагогічної освіти регіону – Харківської академії неперервної освіти – за цим напрямом. Визначаються перспективи подальшої роботи над розширенням мережі навчальних закладів системи загальної середньої освіти Харківського освітнього регіону, де буде здійснюватися навчання учнів на уроках (заняттях) предмета «Православна культура Слобожанщини».

Ключові слова: культура; православна культура; історико-філософський курс; герменевтика; Слобожанщина; освітня галузь «Суспільствознавство»; Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти.

**РЕГИОНАЛЬНЫЙ УЧЕБНЫЙ ПРЕДМЕТ «ПРАВОСЛАВНАЯ
КУЛЬТУРА СЛОБОЖАНЩИНЫ» В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ: НАУЧНО-
МЕТОДИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ СОСТАВНЫЕ РАБОТЫ**

Татаринов М. В.

В статье раскрываются этапы работы по созданию в Харьковской области непрерывной системы внедрения в общеобразовательных учебных заведениях регионального курса духовно-моральной направленности «Православная культура Слобожанщины». Анализируются приоритетные направления научно-методической и организационно-содержательной работы учебного заведения последипломного педагогического образования – Харьковской академии непрерывного образования – по этому направлению. Определяются перспективы дальнейшей работы по расширению сети учебных заведений системы общего среднего образования Харьковского образовательного региона, в которых будет осуществляться обучение учеников на уроках (занятиях) предмету «Православная культура Слобожанщины».

Ключевые слова: культура; православная культура; историко-философский курс; герменевтика; Слобожанщина; образовательная отрасль «Обществоведение»; Государственный стандарт базового и полного общего среднего образования.

**REGIONAL ACADEMIC SUBJECT «ORTHODOXCULTURE
OF SLOBOZHANSCHINA» IN SECONDARY SCHOOLS OF
KHARKIV REGION: METHODOLOGICAL AND
PRACTICAL ELEMENTS OF THE WORK**

Tatarinov M. V.

The article deals with the stages of the implementation of the regional spiritual and moral direction course «Orthodox culture of Slobozhanshchina» in secondary schools of the Kharkiv region. The priority directions of scientific-methodical, organizational and informative work of the Region Institution of Postgraduate Education – Kharkiv Academy of Continuous Education – are analyzed. The prospects for future work are defined in order to expand the network of secondary schools in Kharkiv region, where students will be taught the subject «Orthodox culture of Slobozhanshchina» in class.

Keywords: culture; Orthodoxculture; History and Philosophy course; hermeneutics; Slobozhanshchina; subject area «Social Science»; State Standard forbasic and secondary education.

Організація навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах різних типів і форм власності Харківської області, як і в цілому в усій Україні, здійснюється відповідно до робочих навчальних планів, що складаються на кожний навчальний рік із інваріантної та варіативної складових. Саме через години варіативної складової таких навчальних планів кожний загальноосвітній навчальний заклад реалізує низку курсів за вибором, спеціальних і факультативних предметів із різних освітніх галузей чинних Державного стандарту початкової загальної освіти та Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, у тому числі й регіональний компонент. Протягом останніх десяти років перелік навчальних програм для навчання учнів на уроках курсам за вибором або спеціальним курсам і факультативних заняттях значно збільшився, що дозволяє самим учням й їх батькам, вчителям і членам адміністрацій педагогічних колективів обирати необхідні навчальні предмети, ураховуючи наявність навчально-дидактичного забезпечення, напрями допрофільного та профільного навчання, інформаційно-комунікаційне забезпечення тощо.

У цій статті автор робить спробу розкрити етапи, механізм й організаційно-правові та науково-методичні засади впровадження в навчально-виховний процес у 5 – 8 і 10 – 11 класах загальноосвітніх шкіл різних ступенів, навчально-виховних комплексів, гімназій, ліцеїв Харківського освітнього регіону предмету варіативної складової «Православна культура Слобожанщини». Матеріали продовжують низку статей, присвячених цьому напрямку роботи в області, що був започаткований Комунальним вищим навчальним закладом «Харківська академія неперервної освіти» з жовтня 2010 року за рішенням Харківської обласної ради та організаційної підтримки Департаменту науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації.

Актуальність представлених у статті матеріалів полягає в тому, що на сьогодні, у зв'язку з відсутністю на національному рівні Концепції (Програми) духовно-морального виховання учнівської молоді у загаль-

ноосвітніх навчальних закладах різних типів і форм власності України, постає гостра необхідність змінити базові напрями роботи адміністрацій та педагогічних колективів навчальних закладів системи загальної середньої освіти, пов'язані з формуванням високоосвіченої, національно свідомої та духовно-моральної, духовно збагаченої особистості, яка може критично ставитися до реалій повсякденного життя та об'єктивно й толерантно сповідувати загальнолюдські та християнські цінності, бути ввічливим у стосунках із батьками, вчителями, однолітками, вміти жити у багатокультурному та полірелігійному українському суспільстві, яке на теперішній час переживає війну та глибоку кризу.

Аналіз історіографічної бази свідчить про те, що в Україні створено певні нормативні [4; 5; 7; 13], наукові [3; 6; 8; 16], методичні [1; 6; 14] та дидактичні [1; 6; 14] матеріали (статті, посібники тощо), що висвітлюють пріоритетні напрями роботи з проблем, про які йшлося вище.

Протягом останніх років в сусідніх із Харківською областю, Полтавській, Дніпропетровській, Київській, Сумській областях, набуто позитивний досвід впровадження варіативного факультативного курсу для учнів 1–11 класів під назвою «Біблійна історія та християнська етика» [1], зміст якого відображає його власна назва. У свою чергу, на Харківщині за останні сім років вживалися організаційні та науково-методичні заходи, пов'язані з навчанням учнів класів початкової, основної та старшої шкіл різних факультативних курсів духовно-морального спрямування: «Християнська етика», «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», «Етика: духовні засади», «Біблійна історія та християнська етика», «Морально-етичне виховання», «Етика і психологія сімейного життя», «Сходинки етичного зростання».

Ухвалення Харківською обласною радою «Програми духовно-морального відродження і збереження історичної правди на 2010 – 2015 роки» (затверджена рішенням від 17 червня 2010 року № 1709-V (зі змінами від 15 вересня 2010 р. № 1835-V)), створило нормативно-правове поле для поетапного запровадження в класах основної школи варіативного предмету «Православна культура Слобожанщини». З 10 жовтня 2010 року окремі теми цього предмета було інтегровано до відповідних розділів і тем курсу «Етика», що на той час був обов'язковим

для опанування п'ятикласниками та шестикласниками. Перший демонстраційний урок, що транслювався на телеканалі «Інтер» та різних обласних телеканалах, відбувся на базі Шарівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Валківської районної ради Харківської області. Комунальний вищий навчальний заклад утворив обласний тимчасовий творчий колектив учителів тих загальноосвітніх навчальних закладів, батьки учнів яких були не проти запровадження цього регіонального світського, історико-культурологічного, філософсько-герменевтичного навчального предмета варіативної складової робочих навчальних планів цих шкіл (спочатку їх було 9 навчальних закладів, а з 01.09.2011 – залишилося 7 обласних пілотних шкіл, що до нашого часу є провідниками у реалізації завдань обласного пілотного проекту «Православна культура Слобожанщини»). Окрім створення відповідної нормативно-правової бази для подальшої роботи (підготовлено та видано наказ Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації від 02.11.2010 № 579), Комунальним вищим начальним закладом було розпочато широку інформаційно-просвітницьку роботу серед методистів районних (міських) методичних служб місцевих органів управління освіти, директорів і вчителів, батьківської громадськості учнів про зміст нового навчального предмета та можливості його поетапного запровадження у 5-х класах із 01.09.2011 року (відповідну педагогічну та батьківську громадськість забезпечено бюлетенем-алгоритмом, що складався з 12 позицій-заходів, науково-методичних рекомендацій для їх проведення, термінів роботи та відповідальних за їх реалізацію:

1) визначення базового (опорного) загальноосвітнього навчального закладу з питань поетапного запровадження у навчально-виховний процес факультативного курсу «Православна культура Слобожанщини»;

2) проведення індивідуальної та групової інформаційної та просвітницько-роз'яснювальної роботи з батьками та учнями, які будуть вивчати факультативний курс, ознайомлення їх зі змістом навчальної програми;

3) отримання заяв від батьків учнів відповідного класу загальноосвітнього навчального закладу про їх згоду на навчання учнів цього предмета;

4) розгляд цього питання на засіданні ради відповідного загальноосвітнього навчального закладу;

5) проведення спільного засідання ради та педагогічної ради навчального закладу про впровадження з 01.09.2011 року у 5-му класі факультативного курсу «Православна культура Слобожанщини»;

6) внесення до проекту робочого навчального плану загальноосвітнього навчального закладу на 2011/2012 навчальний рік факультативного курсу «Православна культура Слобожанщини»;

7) організація відповідної курсової підготовки вчителів, які будуть викладати факультативний курс «Православна культура Слобожанщини», на базі КЗ «Харківський обласний науково-методичний інститут безперервної освіти» (тепер – КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»);

8) проведення засідання педагогічної ради, де розглядається питання про запровадження у навчально-виховний процес факультативного курсу «Православна культура Слобожанщини»;

9) проведення засідання районного (міського) методичного об'єднання учителів, які будуть викладати факультативний курс «Православна культура Слобожанщини»;

10) участь учителів загальноосвітніх навчальних закладах у відповідних обласних науково-методичних заходах, що проводить Комунальний вищий навчальний заклад «Харківська академія неперервної освіти» з цього напрямку роботи;

11) створення тимчасового творчого колективу в районі (місті) або міжрайонних тимчасових творчих колективів учителів для ефективної взаємодопомоги у навчанні учнів цьому предмету;

12) аналіз результатів запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах факультативного курсу «Православна культура Слобожанщини», проведення відповідної кореляційної роботи та планування роботи на перспективу.

Така робота зараз проводиться в області систематично упродовж навчального року, що передує наступному, оскільки відбувається відповідна ротація педагогічних кадрів, зміна учнівського контингенту, зміна в мережі загальноосвітніх навчальних закладів і класів у них, де планується запроваджувати цей предмет [2].

Особливістю опанування учнями всіх складових навчального предмета «Православна культура Слобожанщини» є те, що він викладається за концентричним принципом. Методологічним підґрунтям є системно-діяльнісний та особистісно орієнтований підходи до побудови цього навчального курсу духовно-морального спрямування. Провідною ідеєю начального курсу є сприяння формуванню цілісної, свідомої, відповідальної за свої вчинки та духовно зрілої особистості школяра шляхом творчого опанування та засвоєння, з подальшим використанням у практичній діяльності, багатовікових надбань православної духовної культури Слобожанщини – складової багатокультурної та полірелігійної України.

У 5 класі на уроках (заняттях) учні на пропедевтичному рівні розпочинають опановувати основи православної культури слобідського регіону, ознайомлюватися з основами християнства, видатними діячами православ'я, а також органічно поєднують знання з історії України та рідного краю, православні культурні та моральні цінності заради формування цілісності світоглядних засад.

У 6 класі продовжується навчання учнів на уроках цього предмета з метою запобігання розвитку бездуховності в суспільстві, виховання підростаючого покоління на гуманістичних засадах, формування полікультурної компетентності та полірелігійної толерантності. У зв'язку з тим, що зміст навчального предмета «Православна культура Слобожанщини» заснований на теоретично-практичних матеріалах із суспільно-культурної та духовної історії розвитку слобідських земель, діяльності славетних земляків, на порядок денний постає питання про застосування на заняттях міжпредметних зв'язків, що власно й здійснюють педагоги на навчальних заняттях.

У 7 класі програма навчального предмета «Православна культура Слобожанщини» є цікавою, а її творча реалізація дозволяє учням опанувати ключові складові історичного минулого регіону та набути відповідних предметних компетентностей: «Сучасна полірелігійна та багатокультурна Слобожанщина (Харківщина)», «Православні засоби масової інформації Слобідської України та сучасної Харківщини», «Християнські православні старожитності Слобожанщини (археологічні аспекти)», «Православні традиції у житті мешканців Слобідських

козачих полків. Геральдичні аспекти», «Система християнських мотивів у літературній спадщині Г.С. Сковороди», «Православні храм (храми) мого населеного пункту (села, міста). Домові церкви. Каплиці. Пам'ятки храмової архітектури народів інших вірувань та національностей», «Благочинництво, допомога нужденним у православній традиції Слобожанського регіону», «Культуротворча діяльність Православної Церкви в слобідському регіоні», «Розвиток православної освіти на Слобожанщині та її вплив на суспільно-політичне і громадське життя мешканців регіону», «Святині православних церков і монастирів Слобожанщини: від минулого до сьогодення», «Відображення православного світу в образотворчому мистецтві Слобожанщини, України та Російської Федерації», «Джерела для формування полікультурних духовно-моральних цінностей особи, людини, громадянина» та ін.

Оскільки у 5 – 7 класах учні опанували цікавий полікультурний, багаторелігійний за своїм змістом з історії, літератури, культури, філософії, геральдики, археології, основ релігії матеріал, що розкриває особливості духовно-культурного та суспільного розвитку невід'ємного історико-географічного регіону сучасної України – Слобожанщини з середини XVII століття до сьогодення, то навчальна програма для учнів 8 класу присвячена неординарним та іноді й суперечливим видатним історичним постатям культури Слобожанщини, які зробили вагомий внесок у формування та розвиток духовно-матеріального світу регіону в різні періоди його буремного історичного розвитку.

Уроки (заняття) зі спеціального або факультативного курсу «Православна культура Слобожанщини» виключають монолог учителя. Педагогічні працівники активно застосовують діалогічні та інтерактивні методи роботи з учнями. Саме такі методи проведення уроків і (або) навчальних занять дозволяють суттєво підвищити освітній ресурс процесу навчання, вплинути на зростання розвивального потенціалу процесу навчання школярів (бесіди; обговорення; дискусії; диспути; дилеми; ігрові технології; робота з першоджерелами; використання презентацій та відеозаписів; вікторини; фотоальбоми; ілюстрації; створення портфоліо).

Важливою складовою у поетапній роботі з упровадження в навчально-виховний процес предмета «Православна культура

Слобожанщини» стало створення обласного тимчасового творчого колективу вчителів, які з 01.10.2010 року приєдналися до реалізації завдань однойменного обласного пілотного проекту. Робота цього колективу здійснюється за відповідною програмою та має за мету створення науково-методичних і дидактичних посібників для вчителів [6; 9; 10; 11; 12] і підготовка робочих зошитів для учнів відповідних класів. План роботи такого обласного тимчасово творчого колективу за темою «Науково-методичний та дидактичний супровід упровадження факультативного або спеціального курсу «Православна культура Слобожанщини» у 5 – 10 класах загальноосвітніх навчальних закладів різних типів і форм власності Харківської області», а за його взірцем такі тимчасові творчі колективи педагогів діють у кожному сільському районі та місті обласного підпорядкування, щороку оновлюється та має таку структуру: тема; актуальність; мета; завдання; очікувані результати; категорія учасників; терміни роботи; динаміка засідань (періодичність засідань); керівник; науковий консультант; місце проведення. До плану роботи обласного тимчасового творчого колективу включено такі розділи: № з/п; тема засідання; перелік питань; термін проведення; джерела наукового та організаційно-методичного супроводу; очікувані результати; результат роботи.

Про якість і результативність роботи цього обласного інноваційного методичного утворення свідчать такі факти: проведено 12 обласних науково-методичних семінарів за різними темами («Науково-методичні та дидактичні засади якісного викладання у 5 – 8 класах спеціального (факультативного) курсу «Православна культура Слобожанщини» у загальноосвітніх навчальних закладах різних типів Харківської області»; «Зміст та особливості методики безперервного викладання навчального предмета варіативної складової робочого навчального плану «Православна культура Слобожанщини» у 5–8 класах загальноосвітніх навчальних закладів області» тощо) для методистів, які на місцях координують роботу за відповідним напрямом і вчителів базових (опорних) загальноосвітніх навчальних закладів, в яких учнів навчають предмету «Православна культура Слобожанщини» (учасники отримують цікаві за змістом і великі за обсягом інформаційно-презентаційні матеріали, а самі семінари проводяться або на базі Академії неперервної освіти

або, як правило, на базі пілотних шкіл, що чотири роки поспіль реалізують обласний проект); керівником обласного колективу проводяться на місцях майстер-класи для вчителів, які викладають цей предмет, що складаються з системи трьох – чотирьох уроків (з 2012 по 2014 роки таку роботу проведено у 14 сільських районах і 4 містах обласного підпорядкування); видано науково-методичні та дидактичні посібники відповідних класів для вчителів [9; 10; 11; 12]. Ці посібники створено за уніфікованою формою: назва теми уроку (заняття); мета проведення уроку (заняття): навчальна (розкрити зміст...; охарактеризувати особливості розвитку...; проаналізувати...; з'ясувати...; визначити...; вжити...; розповісти...; назвати...; описати...; навести приклади...; опанувати...), розвивальна (сформувати (або розпочати формувати...) в учнів компетентності або уявлення про...; навчити учнів використання...для з'ясування...), виховна (сприяти вихованню толерантного ставлення учнів до людей з іншими віросповіданнями; виховувати патріотичні почуття...; тощо); очікувані результати (за результатами навчання на уроці (занятті) учні зможуть...), вони впливають із триєдиної мети уроку (заняття) та повинні відповідати предметним компетентностям; тип уроку; форма проведення; ключові поняття та терміни уроку (заняття); основні дати та події або факти (заняття); ключові історичні постаті; провідні ідеї уроку (заняття); обладнання уроку (заняття); план проведення уроку (заняття); хід уроку (заняття); організаційний момент (перевірка готовності учнів до уроку (заняття)); перевірка виконання учнями домашнього завдання (запитання або інший дидактичний матеріал); повідомлення теми, мети уроку (навчального заняття), а також, що повинні вміти учні за результатами навчання на цьому уроці; актуалізація опорних знань і набутих компетентностей учнів; навчання учнів новому матеріалу (поділяється на інформаційний блок; методичний блок; дидактичний блок; психологічний блок; закріплення навченого матеріалу та набутих компетентностей; оцінювання навчальних досягнень учнів (у разі, якщо це урок) за 12-ти бальною системою з коротким коментарем балів; пояснення учням домашнього завдання, що обов'язково записано на класній (мультимедійній) дошці, нетбуці; підбиття підсумків уроку (заняття); додатки до уроку (заняття).

На сьогодні триває робота учасників творчого колективу над посібником для вчителів, які будуть викладати цей предмет у 10-му класі та робочим зошитом для учнів 5 – 8 класів. У вересні 2014 року учасники обласного тимчасового творчого колективу провели виїзне засідання та виступили у якості тренерів і провели тренінгові заняття для вчителів 3-х сільських районів й одного міста обласного підпорядкування (охопили 51 педагога) з питань якісного навчання учнів 5–8 класів на уроках (заняттях) з предмета «Православна культура Слобожанщини».

Відносно новим напрямом у роботі з ефективної підтримки педагогів навчального предмета «Православна культура Слобожанщини» стало створення на базі журналу «Історія та правознавство. Позакласний час» (головний редактор Н. І. Харківська) інформаційної платформи. Уже побачили світ три таких платформи. Робота буде продовжена. Упровадження предмету «Православна культура Слобожанщини» знаходить своє відображення й на шпальтах районних видань [15].

У 2014-2015 навчальному році навчальний предмет «Православна культура Слобожанщини» викладається наскрізно з 5 по 8 клас у 393-х загальноосвітніх навчальних закладах різних типів і форм власності області (47 % від загальної кількості в області), у тому числі спеціальних, санаторних і спеціалізованих інтернатних навчальних закладах обласного підпорядкування, із них у 7 пілотних школах і ліцеї з 5 по 8 клас включно та у 10 класі.

Завдяки такій поетапній роботі Комунального вищого навчального закладу «Харківська академія неперервної освіти» у мережній взаємодії з місцевими органами управління освіти, їх методичними службами, а головне із загальноосвітніми навчальними закладами різних типів і форм власності, у Харківській області вдалося створити ефективну та диференційовану систему безперервної духовно-моральної освіти учнів, що базується на глибинному та цікавому регіональному матеріалі у логічному взаємозв'язку з загальнонаціональною та європейською історією, культурою, різними релігіями тощо. Постає питання: як і чим можна виміряти ступінь духовності учня сучасної школи? Анкетами!? Опитуваннями!? А може, певними соціологічними дослідженнями, що покликані дійсно допомагати не лише педагогам у справі виховання учнів, а й в першу чергу батькам і зацікавленим органам влади?!

Відповідь можна шукати довго, проводити дискусії тощо. Найголовнішим виміром цієї складної компоненти є, власне, подальші вчинки школяра, що будуть базуватися на історичній реальності, на здоровому прагматизмі, на особливостях ментальності Слобожанського краю та загальнонаціональних і загальноєвропейських традиціях духовності, культури та освіти, що позитивно змінюють повсякденне життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблійна історія та християнська етика: Орієнтовні плани-конспекти уроків для 5 класу з факультативного курсу / Упорядник О.Г. Рогова. – Дніпропетровськ: Видавництво «Промінь», 2014. – 258 с.
2. Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования. Тезисы Всеукраинской научно-практической конференции, 24–25 марта 2011 г. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. – 392 с.
3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 // [www.http.mon.gov.ua](http://www.mon.gov.ua)
4. Державний стандарт початкової загальної освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. № 462 // [www.http.mon.gov.ua](http://www.mon.gov.ua)
5. Джерело педагогічної майстерності. Духовно-моральне виховання в навчальному закладі: Науково-методичний журнал. – Випуск № 4 (52). – Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2011. – 180 с.
6. Концепції розвитку неперервної педагогічної освіти, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 14.08.2013 № 1176 // [www.http.mon.gov.ua](http://www.mon.gov.ua)
7. Круглий стіл. Школа і релігія: думки та пропозиції вчених, священників, вчителів, директорів, учнів та їхніх батьків // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2002. – № 3 (травень–червень). – С. 11–18.
8. Методичні рекомендації до запровадження факультативного курсу (спеціального курсу) «Православна культура Слобожанщини» у 5-х класах загальноосвітніх навчальних закладів Харківської області. – Вид. 2-ге. – Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2011. – 164 с.
9. Методичні рекомендації до навчальної програми факультативного або спеціального курсу «Православна культура Слобожанщини» для учнів 7-х класів загальноосвітніх навчальних закладів різних типів і

- форм власності Харківської області / М.В. Татаринов, Н.М. Войтенко, В.В. Воропаєва та ін.; за заг. ред. М.В. Татарінова. – Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2014. – 292 с.
10. Методичні рекомендації до навчальної програми факультативного або спеціального курсу «Православна культура Слобожанщини» для учнів 8-х класів загальноосвітніх навчальних закладів різних типів і форм власності Харківської області / М.В. Татаринов, Н.М. Войтенко, В.В. Воропаєва та ін.; за заг. ред. М.В. Татарінова. – Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2014. – 196 с.
  11. Науково-методичні та дидактичні матеріали до викладання факультативного (спеціального) курсу «Православна культура Слобожанщини» у 6-х класах загальноосвітніх навчальних закладів Харківської області / М.В. Татаринов, Н.М. Войтенко, В.В. Воропаєва та ін.; за заг. ред. М.В. Татарінова. – Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2012. – 164 с.
  12. Національна стратегія розвитку освіти в Україні, затверджена Указом Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013 // www.mon.gov.ua
  13. Нові підходи до історичної освіти в умовах багатокультурного суспільства: навч. посіб. для студ. ВНЗ / К.О.Баханов, С.С.Баханова, Є.В.Більченко, В.О.Венгерська, П.В.Вербицька, П.І.Кендзьор, І.А.Костюк, С.О.Терно / за заг. ред. К.О.Баханова. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – 164 с.
  14. Осторверх О.І. Повертаємось до духовності, виховуємо мораль // Вісті Дергачівщини. – 24 березня 2012. – № 12 (9011). – С. 8.
  15. Хайруліна В. Основи християнської етики як засіб відродження духовності // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2005. – № 2 (березень–квітень). – С. 36–42.